

Մարգիս ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

*ՄԱՍԻՍԸ ԵՎ ԱՐՏԱՎԱԶԴԻ ԱՌԱՍՊԵԼԸ
(ՀԱՅ-ՇՈՒՄԵՐՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱՍՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
ՓՈԽԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ)*

Մասին ու նրան վերաբերող հին հավատալիքները հայ-շումերական փոխառնչությունների ևս մի դրվագ են բացահայտում: Հայկական լեռնաշխարհի ամենաբարձր լեռը մեր նախնիների կողմից աշխարհի կենտրոն՝ տիեզերքի առանցք, լեռ էր ըմբռնվել, որովհետև նրա գագաթը երկնքում էր, միջնամասը՝ երկրի վրա, իսկ հիմքը երկրի ընդերքում: Ուստի Մովսես Խորենացին Մեծ Մասին անվանում է «արեգակնաճեմ լեռան»՝ «ուղղորդ յերկրէ բուսեալ»:¹ Առասպելաբանական մտածողությամբ՝ աշխարհի կենտրոն, տիեզերքի առանցք լեռան տակ էր տեղորոշվում անդրշիրիմյան աշխարհը՝ դժոխքը:² Վերջինս Մեծ Մասին առնչելու հարցում մեր նախնիները ի նկատի են առել նաև Մեծ Մասիսի վիհը:

«Վիհ Մասեաց» անունով էր հայտնի Մեծ Մասիսի հյուսիսարևելյան լանջի այն մեծ խորխորատը, որը ձգվում էր գագաթից մինչև ստորոտ մոտ 10 կմ երկարությամբ և գագաթամերձ մասում ուներ 1000մ ավելի խորություն:³ Վերջինում է պատկերացվել այն խորուղին, որով անդրշիրիմյան աշխարհից դուրս էին պրծնում Մասիսին առնչվող առասպելներից հայտնի քաջքերը, դևերը, վիշապագուները: Վիհ «գահավանդ, խոր փոս, անդունդ» բառը փոխաբերաբար նշանակում է նաև «գերեզման» և «դժոխք»:⁴ Այս բառի «լեռ» հասկացությանն առնչվելու առթիվ ուշագրավ է նրա *վիհական* <*վիհ-ական* ածանցյալը, որ նշանակում է «հրաբուխների ուժով դուրս եկած օդը»:⁵ Իսկ նրա՝ չար ուժերի, չար ոգիների օթևան լինելու առթիվ ուշագրավ է *վիուկ* <*վիհ-ուկ* բառը (վերջածանցի համար հմմտ. *անձուկ, աղմուկ, տամուկ*,⁶ *գեղջուկ* բառերի համապատասխան վերջածանցները): *Վիուկ*-ը ոչ միայն «կախարդ, հմայող» էր, այլև, ըստ Գր.Տաթևացու, վիուկները «ի վիաց եւ յանդնդոց մեռեալս կերպարանեն»:⁷

Մասյաց վիհի մասին առասպելներում կենտրոնական տեղ է գրավում Արտաշեսի որդի Արտավազդի կերպարը: Պատմական Արտաշես I-ի (մ.թ.ա. 189-

¹ Մովսիսի Խորենացու պատմություն Հայոց, Եր., 1981, գիրք Ա, գլուխ Ժբ:

² Հարությունյան Ս., Բանագիտական ակնարկներ., Եր., 2010, էջ 122:

³ Զոհրաբյան Լ., Արարատ, «Հայկական սովետական հանրագիտարան», հ. I, Եր., 1974, էջ 691:

⁴ Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան (այսուհետև՝ ՀԱԲ), հ. IV, Եր., 1979, էջ 339-340:

⁵ Նույն տեղում, էջ 339:

⁶ Նույն տեղում, էջ 367:

⁷ Նույն տեղում, էջ 345:

160թթ.) պատմական այս որդին՝ ապագա Հայոց թագավոր Արտավազդ I-ը (մ.թ.ա. 160-120 կամ 115թթ.), «Վիպասանք»-ում առասպելաբանվելով նույնացվել էր Մասյաց վիհում արգելափակված առասպելաբանական կերպարին: Մեր հին գուսանները հավատացած էին, որ արքայազնի արգելափակումը տեղի է ունեցել հոր անեծքի հետևանքով, որովհետև որդին նախանձել էր հորը՝ վերջինիս նկատմամբ եղած համաժողովրդական սիրո պատճառով: Մահամերձ արքան անիծել էր նախանձ որդուն՝ ասելով.

«Եթէ դու յորս հեծցիս
յԱզատն ի վեր ի Մասիս,
Զքեզ կալցին քաջք,
Տարցին յԱզատն ի վեր ի Մասիս.
Անդ կայցես եւ զլոյս մի՛ տեսցես»:⁸

«Վիպասանք»-ից բերված այս հատվածի խոր հնության մասին է խոսում նրանում առկա անագրաման: Ֆ. դը Մոսյուրը ժամանակին ցույց էր տվել, որ հնդեվրոպական ժողովուրդներն իրենց հնագույն փոքրածավալ բանաստեղծական տեքստերում գործածում էին առասպելաբանական կերպարի անվան անագրամատիկ սքոդման սկզբունքը: Այդ անունը կարելի էր կոսահել «բանալի» բառի միջոցով, որի հնչյունները կրկնում էին հասցեատեր կերպարի անվան մեջ առկա հնչյունները:⁹ Օրինակ, Վահագն աստծուն ձևված հիմնում («Վահագնի երգ») հանդիպում է *արեւ* բառն հիշեցնող *էր-եւ* հնչյունակապակցությունը՝ կազմված *եւ* շաղկապից ու նրան նախորդող բառերի բայական *-էր* վերջավորությունից:¹⁰ «Վիպասանք»-ի հիշյալ հատվածում երկիցս հիշատակվում է *յԱզատն ի վեր բառաշարքը*, որի մեջ *-ն-ի-վեր հաջորդական հնչյունները բացահայտում են Ստրաբոնի միջոցով մեզ հասած Փոքր Մասիսի Նիսարոս<հայ. *Նիվար- անունը՝ հիշատակված են Մեծ Մասիսի Աբոս<հայ. *Աւ/*Հաւ «պայս» անվան հետ միասին*:¹¹ Փոքր Մասիսի *Նիվար- անունը ծագում է հայերեն նոր բառի հնագույն *հ.-ե. *newaro-* ձևից: Վերջինս կազմված է *-ro-* վերջածանցով, որի վերաբերյալ Հ.Աճառյանը գրում է. «Ցույց է տալիս երկու իրերի միջև հակադրություն. ուստի հայ. նոր նշանակում է բուն «երկուսի մեջ ավելի նորը»:¹² Մեր լեռնանունների դեպքում ի նկատի է առնվել ձեր պայի և երիտասարդ թռռան հակադրությունը: Ըստ այդմ, մեր պատմահայրը Մեծ Մասիսը բնութագրում է ինչպես «սպիտակափառ», այնպես էլ «ձեր ուն արդարեւ լեռնն ի մեջ երիտասարդացեալ լերանցն»¹³ բառերով:

⁸ *Խորենացի*, Բ, կա:

⁹ *Фердинанд Де Соссюр*. Труды по языкознанию, М., 1977, стр. 635-649.

¹⁰ *Պետրոսյան Ս.*, «Վահագնի երգի» ակրոստիքոսների վերականգնման և վերծանման փորձ, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1981, թիվ 4, էջ 78-79:

¹¹ *Strabo*, XI, 14, 2; XI, 14, 14 (Ստրաբոն, Քաղեց և թարգմանեց Հ.Աճառյան, Եր., 1940, էջ 55, 63): *Պետրոսյան Ս.*, Արարատյան լեռների հին անունների և անվանադիրների մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2010, թիվ 3, էջ 220-227:

¹² ՀԱԲ, հ. III, Եր., 1977, էջ 466:

¹³ *Խորենացի*, Ա, ժբ:

Մասյաց վիհի վերաբերյալ գոյություն ունեցած վաղեմի առասպելաբանական պատկերացման ընկալման հարցում ևս մեզ ուղղորդողը մեր պատմահայրն է: Ըստ նրա՝ «պատավներ»-ը պատմում էին, որ Արտավազդը հափշտակվել է քաջքերից և «արգելեալ կայ յայրի միում», բայց իր ասելով՝ նա «անկանի ի խոր իմն մեծ, եւ խորասոյգ լեալ անհետի»:¹⁴ Ուրեմն, «այր»-ը և «խոր իմն մեծ»-ը ավելի վաղ կոչվել են այնպիսի մի բառով, որն ունեցել է այդ երկու մեկնաբանություններին էլ հիմք տված նշանակություններ: Կարծում ենք, որ դա եղել է հայերեն *ներ- արմատը, որից ծագած ներքին (<ներ-ք-ին) բառը նշանակում է ինչպես «միջի, միջին», այնպես էլ «վարի, ցածի»: Ընդ որում, այդ նշանակությունները մեր արմատն ունենալով՝ որպես ժառանգորդը հ.-ե. *ner- արմատի, որը նշանակում էր թե՛ «փախստարան, ապաստան, անձավ» և թե՛ «ընկղմվել, սուզվել, մխել»:¹⁵ Այսպիսով, «պատավների» պատմածի «այր»-ը նույնն է ինչ հ.-ե. *ner- արմատի «փախստարան, ապաստան, անձավ» նշանակությունը, որտեղ էլ՝ ի կատարումն հոր անեծքի, Արտավազդը «կայցե եւ զլոյս մի՛ տեսցե», իսկ Խորենացու ասած «խոր իմն մեծ»-ը, որտեղ խորասուզվել էր Արտավազդը, համահունչ է հ.-ե. *ner-ի «ընկղմվել, սուզվել» նշանակությանը:

Առասպելներում Արտավազդը հանդես է գալիս նաև Շիդար, Շիթառ անվան տակ: Հ.Աճառյանը սա հատուկ անուն չի համարում և սրա «խենթ, խելագար, դիվահար», «դն, մի չար ոգի» նշանակություններից էլնելով, համարում է փոխառյալ ասորերեն šar «խենթուկ, ապուշ լինել» բառից:¹⁶ Բայց խենթուկ լինելը ապուշ լինել չի նշանակում: Մեր կարծիքով, բառի ուղիղ ձևը՝ շիթառ-ը, բաղկացած է հայերենի շիթ/շեթ/շեթ արմատից և -առ վերջածանցից (վերջինիս համար հմմտ. կայտ-առ, պայծ-առ, խոչ-առ, հաւ-առ և այլն): Շեթ/շեթ ձևով իսկապես արմատը նշանակում է «խենթ»¹⁷ բայց շիթ ձևով՝ «բոց, կրակի բոց» (նաև «կաթիլ»), որից՝ բարբառային (Արցախում) շիթ «վերքի տաքություն», իսկ փոխաբերաբար՝ շիթել «խայթել», շիթեալ «խայթված», շիթող «խայթող» և այլն:¹⁸ «Այրել» և «խայթել» նշանակությունները մեր նախնիները արտահայտում էին նաև միևնույն բառերով. հմմտ. կեծ/կիծ և կծել, կիճ/կճել «այրել», «խայթել»:¹⁹ Հավանաբար, դա գալիս է խարույկ-օջախից ցայտած կայծերի մաշկին առաջացրած կսկիծի և թևավոր միջատների խայթոցներից ստացած ցավի նմանեցումից (հմմտ. շիթ «բոց», շիթել «խայթել», շիթոց «մեղվի խայթոց»):²⁰

Չենք կարծում, թե Արտավազդը (ավելի ճիշտ՝ նրա առասպելաբանական նախատիպը) շիթառ կոչվել է մարդկայնորեն խենթ լինելու պատճառով: Նույնահունչ և նույնարմատ շիթառ «խենթ» բառից նախապես տարբեր իմաստ էր ունե-

¹⁴ Խորենացի, Բ, կա:

¹⁵ Ջահուկյան Գ., Հայերենը և հնդեվրոպական հին լեզուները, Եր., 1970, էջ 17:

¹⁶ ՀԱԲ, հ. II, Եր., 1973, էջ 516:

¹⁷ ՀԱԲ, հ. III, էջ 507, 512-513:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 516:

¹⁹ ՀԱԲ, հ. II, էջ 586-587:

²⁰ ՀԱԲ, հ. III, էջ 516: Հմմտ. նաև կրետ «իշամեղու» <*կուր-էտ և կրակ<*կուր-ակ:

նալու նրա *շիթառ* մակդիրը՝ կապված նրա նախատիպ աստվածության գլխավոր գործառույթի հետ: Իսկ թե որը կարող էր լինել դա, ցույց է տալիս բառի *շիթ/շէթ* արմատի ավելի նախնական «բոց, կրակի բոց» նշանակությունը: Վերջինով պայմանավորված է Արտավազդի նախատիպ աստվածության, ապա նաև «Վիպասանք»-ի Արտավազդի բնավորության երկվությունը՝ բարի և չար, ճիշտ այնպես, ինչպես մեր հեռավոր նախնիների համար կրակն էր թե՛ բարի, թե՛ չար: Իսկ կրակը չարանալիս դառնում էր ոչ միայն խենթ, այլև «ստահակ, վնասակար, խեռ»՝ Ալաշկերտի և Ակնա բարբառներում սրանք *շդառ/շթառ* <*շիթ-առ* բառի բացատրություններն են:²¹ Ըստ այդմ, առասպելի մի տարբերակի համաձայն, շղթաներից ազատված Արտավազդը կործանելու է աշխարհը,²² մյուսի համաձայն՝ փրկելու է Հայոց աշխարհը:²³

Գրաբարում *Նեռն* անունը գործածվում էր «սուտ Քրիստոս, անտիքրիստոս, գալոց վերջին սուտ Մեսիան», իսկ *նեռն* բառը՝ «չարագործ, չար ոգի» նշանակություններով: *Նեռն* բառի վերաբերյալ եղած առաջին և տարածված վարկածի հեղինակը Հ.Հյուբշմանն է: Ըստ նրա՝ մեր բառը ծագում է հռոմեական Ներոն կայսեր (37-68թթ.) անվան հունական *Νέρων* ձևից:²⁴ Ըստ Հ.Աճառյանի՝ արդեն հայերենից այն փոխառվել է Կապադովկիայի հունարեն բարբառ և ժողովրդական երգերում հիշատակվում է *նորս* ձևով («Քարոն, Մահ, մյուս աշխարհը» իմաստներով այս բառը հույն գիտնական Պ.Կարոլիդիսը առնչում է հին հնդկ. *Narakas* «ստորերկրյա աշխարհ» բառին):²⁵ Հայերենի 11 բարբառում առկա *նեռ* բառը, որը Ղարադաղի բարբառում *լեռ* էր հնչվում²⁶ (հմմտ. *նապաստակ/լապաստ(ր)ակ, նեխուր/լախուր, ներբան/լերբան*), կարծես, հուշում է, որ մեր *նեռն*-ը բնիկ է լինելու՝ Ներոն կայսեր անունից ծագած լինել չի կարող:

Երկրորդ վարկածն առաջադրել է Թ.Ավդալբեգյանը: Ըստ նրա՝ *նեռն* բառի հիմքում Միհր աստծու անունն է, որն հայերենում ունեցել է հնչյունական անցումների մի այսպիսի շղթա. *Միհր>Մեհր>Մեր>Ներ>Ներ-ն>Նեռն*:²⁷ Թե ինչու պետք է արեգակն անձնավորած Միհր աստվածը «դիվացման» ենթարկվեր, և նրա անունն էլ վերածվեր *նեռ*-ի, ապացուցված համարել չի կարելի: Բայց Թ.Ավդալբեգյանի կողմից արված առարկությունները *նեռ*-ի՝ Ներոն կայսեր անունից ծագած լինելու վերաբերյալ մնում են ուժի մեջ: Ահա դրանք ամփոփ տեսքով. 1.Ներոն>*Նեռն* հնչյունական անցման մեջ ω ձայնավորի կորուստը այդ վարկածի ընդունման դեպքում դառնում է ոչ օրինաչափ, եզակի դեպք, 2.Ներոնի օրոք հայերը քրիստոնյա չէին, հեթանոս էին, ուստի Ներոնին ասելու և նրան Չարի հետ նույնացնելու որևէ հիմք չունեին (մանավանդ որ Տրդատ I-ի օժման պահից՝ մ.թ.65 թվականից,

²¹ ՀԱԲ, հ. III, էջ 516: Հմմտ. նաև կրետ «իշամեդու» <*կուր-էտ և կրակ<*կուր-ակ:

²² *Խորենացի*, Բ, կա:

²³ *Եզնիկ Կողբացի*, Եղծ աղանդոց, Եր., 1970, Ա, հղ:

²⁴ *Տե՛ս* ՀԱԲ, հ. III, էջ 441-442:

²⁵ *Նույն տեղում*, էջ 442:

²⁶ *Նույն տեղում*, էջ 442-443:

²⁷ *Ավդալբեգյան Թ.*, Հայագիտական հետազոտություններ, Եր., 1969, էջ 25, 74-75:

հայ-հռոմեական փոխհարաբերությունները բարեկամական էին), 3. Ներոն/Նեոն գուգորդության ընդունման դեպքում այն դառնում է բացառիկ, որովհետև քրիստոնյա մյուս ազգերի մեջ այդպիսի գուգորդության հետք անգամ չկա:²⁸ Թեպետև մերժելի է Թ.Ավդայբեգյանի առաջադրած վարկածը *նեոն* բառի՝ *Միհր* դիցանունից ծագած լինելու վերաբերյալ, բայց ամբողջովին ընդունելի են նրա առարկությունները *Նեռոն* անձնանունից *նեոն* բառի ծագումը բացատրելու վերաբերյալ: Այն գուրկ է անհրաժեշտ լեզվաբանական և պատմական բնույթի հիմնավորումից:

Այժմ փորձենք *նեոն* բառի ծագման հարցին մոտենալ այլ տեսանկյունից: Եթե մեր լեզվի վերոնիշյալ **ներ* արմատը առնչվում էր նաև «վարը, ցածը» նշող հասկացություններին, ապա նրան կարելի է վերագրել նաև նախնական այնպիսի նշանակություններ, որոնք ունեին ազգակից լեզուներից համեմատաբար մոտ հունարենն ու հին հնդկերենը: Հին հունարենում նույնարմատ *νεερεος/νεερος* նշանակում է «ամենատակի» և «դժոխային», հունարենի կապադովկյան բարբառում *Νήρια*՝ «Քարոն, Մահ, Մյուս աշխարհը», հին հնդկերենում *Naraka*՝ «ստորերկրյա աշխարհ, դժոխք»:²⁹ Այս դեպքում նույնարմատ **ներ* անունը կարող էր կրել ստորերկրյա/անդրշիրիմյան աշխարհն ընդհանրապես: Նրանից է կազմված անդրշիրիմյան աշխարհի տիրակալի *Նեոն* անունը: *Նեոն* < **ներ-ն*, որում *n<r* հաջորդ *ն-ի* պատճառով, իսկ վերջինիս համար հմմտ. *դուռ-ն, ձեռ-ն, ոտ-ն, սիսեռ*:³⁰

Մեր նախնիների դիցարանում հ.-ե. **ner* (>հայ. **ներ*) արմատով անուն կրած աստվածության գոյությունը հաստատվում է շումերների անդրշիրիմյան աշխարհի տիրակալ *Nergal* աստծու անվան միջոցով: *Nergal* < **ner-gal*, որում երկրորդ բաղադրիչը բուն շումերերեն բառ է և նշանակում է «մեծ» (հմմտ. *Kur.gal* «լեռ մեծ»՝ Շումերի գերագույն աստված Էնլիլի մակդիրը, *Lu.gal* «արքա» «մարդ մեծ», *E.gal* «պալատ, ապարանք» «տուն մեծ»): Դիցանվան **ner*- բաղադրիչը, մեր կարծիքով, նույնական է հնդեվրոպական նույնահունչ **ner*- արմատին և եղել է ստորերկրյա/անդրշիրիմյան աշխարհին առնչված անուն: Նրանով կազմված *Nergal* դիցանունը, ըստ երևույթին, «մեծ ընդերք» նշանակությամբ նախապես եղել է հենց անդրշիրիմյան աշխարհի անունը՝ անձնավորված հանձին նույնանուն աստծու: Նշենք, որ նույնպիսի կազմություն ունի նաև անդրշիրիմյան աշխարհին շումերների տված մեկ ուրիշ անուն՝ *Kigal*-ը, որում *ki* նշանակում է «երկիր, հող», իսկ *gal* «մեծ»: Հատկանշական է, որ Ներգալը իր այս անունը վաստակել էր անդրշիրիմյան աշխարհի մուտք գործելուց հետո: Մինչ այդ նա *Erra* էր կոչվում: Մահակով և մանգաղաձև թրով զինված պատերազմի Ներգալ աստվածը անձնավորում էր համաճարակը, երաշտաբեր կիզիչ արևը, բայց ո՛չ արևն ընդհանրապես:³¹

²⁸ *Ավդայբեգյան Թ.*, Հայագիտական հետազոտություններ, Եր., 1969, էջ 72:

²⁹ ՀՄԲ, հ. III, էջ 442-444: *Мялль Л.*, Нарака, «Мифология. Золотой фонд. Энциклопедия» (այսուհետև՝ *ՄՅՁ, Մ.*, 2003, *стр.* 387):

³⁰ *Ավդայբեգյան Թ.*, նշվ. աշխ., էջ 74:

³¹ *Khazai Khosro*, *Les grandes étapes des l'archéologie mesopotamienne*, «De Sumer à Banylone», Bruxelles, 1983, *p.* 45-46; *Афанасьева В.*, *Нергал*, *ՄՅՁ, стр.* 394. *Լեոնան հետ Ներգալի նախատիպերից մեկի ունեցած սերտ կապի արձագանքը տեսնում ենք հինբաբելոնյան կնիք-*

Ներգալի նախատիպերից մեկի ոչ շումերական ծագման մասին է խոսում նրա ^ժU.GUR գաղափարագրի տակ սեպագիր տեքստերում հանդես գալու հանգամանքը: Այս նույն գաղափարագիրը կիրառվել է նաև Հայաստանի դիցարանի գլխավոր աստծու վերաբերյալ (հիշատակված է առաջին տեղում՝ ըստ մ.թ.ա XIVդ. Կեսերին կնքված Սուպիլուլիումա-Խուկաննա պայմանագրի):³² ^ժU.GUR բաղադրյալ գաղափարագրի ^ժU բաղադրիչը ամպրոպի աստվածներին նշող գաղափարագիրն է, որը բնավ հարմար չէ Շումերի նման տափակ մի երկրի կիզիչ արևը խորհրդանշող և ամպրոպային գծերից զուրկ այնպիսի մի աստծու համար, ինչպիսին էր շումերական Ներգալը: Բայց այն հարմար էր նշելու համար բարձրալեռնային այնպիսի մի երկրի գերագույն աստծուն, ինչպիսին Հայաստան էր Հայկական լեռնաշխարհում: «Լեռ»/»ամպ»/»ամպրոպ» նշանակող բառերի փոխադարձ կապը հնդեվրոպական լեզուներում պայմանավորված էր հնդեվրոպական նախահայրենիքի լեռնային երկիր լինելու հանգամանքով: Այստեղ՝ բարձր լեռների գագաթներին էին կուտակվում ամպերը, և սկսվում էին ամպրոպային երևույթները:

Մրանով է պայմանավորված եղել նաև այդ երևույթները նշանակող բառերի և ամպրոպի աստվածների անունների փոխադարձ կապը՝ նույնարմատ լինելը:³³ Խեթերեն *peruni-* նշանակում է «ժայռ», *Perua*՝ ամպրոպի աստվածը (հին իտալերենում), հին հնդկ. *párvata-* նշանակում է «ժայռ, լեռ», *Parjanya*՝ ամպրոպի և անձրևի աստվածը, լիտվ. *perkūnija* նշանակում է «շանթ ու որոտ», *Perkūnas*՝ շանթառաք աստվածը, *Perkūnkalnis*՝ Շանթառաքի լեռը, գոթ. *fairguni* նշանակում է «լեռնային տեղանք», իսկ հին իսլ. *Fjorgyn*՝ ամպրոպի աստված Թորի մայրը և այլն:³⁴ Այս նույն շարքում է նաև հայոց հնագույն ամպրոպի աստծու *Երուանդ* անունը (ավելի ուշ՝ արքայանուն) և *հրուանդան* (<*հիրու-անդ-ան) «ծովեզրյա բարձր տեղեր», «սարավանդ» բառը:³⁵ Ըստ այսմ, ^ժU.GUR գաղափարագրի տակ հանդես է եկել ամպրոպային գծերով օժտված հայաստական (բնիկ հայկական) մի աստվածություն, բացառված չէ՝ նույն ինքը՝ անդրշիրիմյան աշխարհի տիրակալը: Ըստ այսմ, շումերական Ներգալը «երկնքի վայրի ցուլ» համարվել³⁶ կարող էր ^ժU.GUR-ի հետ նույնացման շնորհիվ, որովհետև ցուլը ամպրոպային աստվածների (Թեյշեբա, Թեշուբ, Ջես և այլն) սրբազան կենդանին էր և նրանց տոտեմական նախատիպը: Անկասկած, ^ժU.GUR-ը կայծակող կարող էր ընկալվել Հայկական լեռնաշխարհում և ոչ թե հարավային Միջագետքում գտնվող Շումերում:

ներից մեկի վրա: Այստեղ Ներգալը պատկերված է լեռան վրա՝ ոտքի տակ պարսված թշնամին (Նույնը):

³² "Keilschrifturkunden aus Boghazkoï (Staatliche Museum zu Berlin)", Hf. 1-30, Berlin, 1923-1939, XXVI, 39, IV, 26-34.

³³ *Гамкрелидзе Т., Иванов В. Индоевропейский язык и индоевропейцы, т. II, Тб., 1984, стр. 667-668.*

³⁴ *Նույն տեղում, էջ 614-615:*

³⁵ *Պետրոսյան Ս., Վահագնի երգի, էջ 78 – 88:*

³⁶ *Афанасьева В. Нергал, МЭ, стр. 394.*

Հայաստանի ԽՍՀՄ-ի կերպարում ամպրոպային և ընդերքային գծեր համատեղված լինելու մասին են խոսում հետևյալ իրողությունները: Հեթանոս հայերի գերագույն աստված Արամազդի պաշտամունքի կենտրոնատեղի Դարանաղի գավառի Անի ամրոցից (այստեղ էր «գրագինն Ջեւս դիցն Արամազդայ»)՝³⁷ ոչ շատ հեռու գտնվում էր Մեպուհ լեռը՝ իր հանրահայտ ուխտատեղիով: Մրա վերաբերյալ Գ.Սրվանձոյանցը պատմում է. «Հոն կա ուխտատեղի մը Մեբե անուն եւ *գերեզման* մը, ուխտ կընեն հոն: Այս Մեբեէն մերթ ընդ մերթ *կարձակվին կայծակունք և որոտմունք և լույս*, և կտարածին Մեպուհ ամբողջ մասերուն վրա: Տեղացիք կհավատան թէ այն *գերեզմանէն կելլեն այդ նշանները*»:³⁸ Հավելենք, որ Անիում էին գտնվում «թագաւորաբնակ կայեանսն հանգստոցաց *գերեզմանաց* թագաւորացն Հայոց»:³⁹ Այս իրողությունները խոսում են ինչպես հեթանոսական Արամազդի և նրա նախատիպերից մեկի՝ հայաստանի ԽՍՀՄ-ի միաժամանակ ամպրոպային և ընդերքային հատկություններ ունենալու մասին, այնպես էլ «երկնքի վայրի ցուլ» որակված միջագետքյան անդրշիրիմյան աստված ԽՍՀՄ// Ներգալի նախատիպի հենց Հայկական լեռնաշխարհում նույնպիսի գծեր ձեռք բերած լինելու մասին:

Ներգալի նախատիպ ընդերքային և ամպրոպաբնույթի աստվածության ոչ թե Միջագետքի, այլ Հայկական լեռնաշխարհի ծնունդ լինելու մասին է խոսում ոչ միայն շումերական Ներգալի անվան Ner- (<h.-ե. *ner->հայ. *ներ) բաղադրիչը, այլև նրա երկրորդ անունը՝ Erra-ն: Այս դիցանվան մեջ մենք տեսնում ենք հայերեն *եռ* արմատի ավելի հին ձևը՝ ընդ որում, նրա հետին երկու դրսևորումներին՝ *եռ* և *հեռ*, հատուկ նշանակություններով: *Եռ* «եռացած, խիստ տաք, եփում» արմատից ունենք *եռանդն* «եռալ, եփվելը» և «կրակի վառվելը», *եռանդացեալ* «ատրաշեկ, սաստիկ վառ, կիզիչ (երկաթ, կրակ)» բառերը, իսկ *հեռ* նշանակում է «հակառակություն, ռիս, կռիվ» և «խեռ, կռվարար»:⁴⁰ Հ.-ե. *ers- արմատը մինչև գրաբարյան հայերենում *եռ*-ի և *հեռ*-ի վերածվելը ստացել էր *err- տեսքը՝ արտացոլված Erra դիցանվան մեջ (h.-ե. *-rs->-rr->ռ. հմմտ. *անն*. <h.-ե. *rsen-, *թան*<h.-ե. *rs-): Հնդեվրոպական այս արմատից են. հին հնդկ. *irasyati* «կատաղել, զայրանալ», հուն. հոմեր. *άροισ* «անեծք», ՝Արոց «Արես՝ պատերազմի աստված», փոյուգ. *’αροισ* «կռիվ», ավեստ. *ərəši* «նախանձ», հին սաքս. *irri* «բարկացած, կռվարար», լատիշ. *erīgs* «զայրացած, ցավալի» (իմաստային զարգացումների համար հմմտ. *այրիկ և զայրանալ*<զ-այր-անալ):⁴¹ Ուրարտուի ամպրոպի աստծու՝ Թեյշեբայի պաշտամունքային երկու հայտնի կենտրոններից մեկը Eridia-ն էր՝ Միփան լեռան լանջին:⁴² Կարծում ենք, թե այս անվան նախաձևը *Erri-di-ia տեսքով եղել է ամպրոպի տեղական աստծու բուն հայկական ծագմամբ մակդիրը՝ արմատակից հիշյալ բառերի և հու-

³⁷ Ագաթանգեղայ պատմություն Հայոց, Եր., 1983, ՃԹ, 785:

³⁸ Սրվանձոյանց Գ., Երկեր, հ. II, Եր., 1982, էջ 347-348:

³⁹ Ագաթանգեղոս, ՃԹ, 785:

⁴⁰ ՀԱԲ, հ. II, էջ 29-30:

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 30:

⁴² *Арутюнян Н. Топонимика Урарту, Ер., 1985, стр. 259, 261.*

նական 'Արոց դիցանվան:⁴³ Նրա երկրորդ՝ -di- բաղադրիչը, հայերեն *դի-ք* «աստված, կուռք» (հմմտ. *Haldi* < *Hal-di դիցանունը) բառն է, իսկ երրորդ՝ -ia բաղադրիչը հ.-ե. *-(i)ia ածականակերտ և տեղանվանակերտ վերջածանցն է՝ հայերենում հետազայում դարձած -ի (հմմտ. *Ակոռի, Գառնի, Կարբի, Կումայրի* և այլն):

Պատերազմի դաժան աստվածները ոչ միայն այրող էին, այլև բռնկուն՝ կրակի նման, զայրացկոտ, ըստ այսմ հասկանալի է դառնում, թե ինչու պատերազմի աստված Ներգալը նաև *Erra* է կոչվել: Դրանով է շեշտվել նրա զայրանալու և այրելու կարողությունը: Կրակին տիրապետող աստվածները՝ կրակի այրելու կարողությունից բխող, կարող էին ըմբռնվել միևնույն ժամանակ թե՛ չար, թե՛ բարի, կամ մեկը չար կրակի, մյուսը՝ բարի կրակի տիրակալ: Ըստ Մ.Աբեղյանի՝ «Արտավազդի առասպելի մեջ, նայելով դրա վարիանտներին, մնում են երկու շատ հին առասպելներ, մեկը՝ բարի ոգու կապվելը չարերից-վիշապներից, մյուսը՝ չար ոգու կապվելը բարիներից»: ⁴⁴

Մեծ Մասիսի խորքում արգելափակված Արտավազդի նախատիպ առասպելաբանական կերպարի բնույթը որոշելիս, թե որպիսին է եղել նա՝ բարի՞, թե՞ չար, ելակետային պետք է համարել լեռան հետ նրա ունեցած սերտ կապը: Նա համարվել է լեռան խորքում թաքնված կրակի անձնավորում, որը կարող էր դրսևորել ինչպես իր չար հատկությունը՝ որպես լեռան խորքից արտավիժող հրաբխային ծուխ ու լավա (Թոնդրակ լեռնազանգվածը դեռևս գործում է՝ արձակելով ծծմբային գազ և ջրային գոլորշիներ) և նրա վրա կուտակված կայծակող ամպեր, այնպես էլ իր բարի հատկությունը՝ որպես քարանձավաբնակ մեր հեռավոր նախնիների ծխացող ու բոցկլտացող օջախ, նաև որսորդական խարույկ ու լուսատու ջահ: Ըստ այսմ, Արտավազդի նախատիպը իր բնույթով չար և բարի էր լինելու այնպես, ինչպես մեր նախնիների առասպելաբանական պատկերացումներում և՛ չար էր, և՛ բարի լեռան խորքում թաքնված կրակը:

Մասիսի և կրակի առասպելաբանական սերտ կապի մասին խոսում է ճիշտ չընկալված նրա *Ազատ* մակդիրը: Որ Մասիսը նաև *Ազատ* է կոչվել, հստակ տեղեկություն կա պահպանված Մեբեոս պատմիչի բերած ավանդազրույցում: Ըստ դրա՝ ոմն Մարսեակ, որին պատմիչը նույնացնում է Աբրահամ նահապետի հարձի հետ, բնակվելով այստեղ՝ ինքն է անվանադրել լեռը. «որում Ազատն կոչեն լեռան»: ⁴⁵ Հ.Աճառյանը, մերժելով Մասիսի այս անվան (մակդիրի) հին մեկնաբանությունները, գրում է. «Այս բոլորը անտեղի մեկնություններ են. *Ազատ Մասիս* նշանակում է «ազնվականն, ազատազգին Մասիս»: ⁴⁶ Նա նկատի ուներ պահլավերենից (միջին պարսկերեն) փոխառյալ *ազատ* «ազատ, ազնվական» բառը: Բայց ավանդազրույցի հնությունը *ազատ* բառի այլ մեկնաբանություն է պահանջում, քան նմանահնչությունության վրա հենված պահլավականը:

⁴³ Պետրոսյան Մ., *Դասերը և եռադասության դրսևորումները հին Հայաստանում*, Եր., 2006, էջ 189:

⁴⁴ Աբեղյան Մ., *Երկեր*, հ. VII, Եր., 1975, էջ 129:

⁴⁵ Մեբեոսի եպիսկոպոսի պատմություն, Եր., 1939, գլ. Ա, էջ 7:

⁴⁶ ՀԱԲ, հ. I, Եր., 1971, էջ 83:

Մեր կարծիքով, սա բնիկ հայերեն բառ է՝ կազմված *ազ*- արմատից և *-ատ* վերջածանցից: Վերջինիս համար հմմտ. *հրատ* «խարույկ» (նաև Մարս մոլորակի անունն է⁴⁷ և Ատրպատականի հանրահայտ ասորուշանի հայկական անունը՝ *Հրատն մեծ*), *խանդադատ*, *խորխորատ*, *խրամատ*, *հաւատ* և այլն: *Ազատ* անվան *ազ* արմատը նույնն է ինչ *ազազել* «չորացնել» և *ազազիլ* «չորանալ» բայերի *ազ* արմատը, որի հնագույն նախածնն է հ.-ե. *ās- «այրել» արմատը: Սրանից են ծագում հին հնդկ. āsa «փոշի, մոխիր», լատին. areo «չորանալ» և այլն: «Այնուհետև արմատն աճել է d, k (g), gh աճականներով»⁴⁸ հմմտ. *azgho->հայ. *ազ*, որովհետև «zgh տալիս է ճ, բայց երկու ձայնավորների միջև q, ինչպես ցույց է տալիս *մոզի/հուն*. μόσχος, ըստ այսմ azgh- դարձել է հայ. *ազ* և կրկնությամբ *ազ-ազ-ել*:⁴⁹ Բարբառային (Լոռի, Փամբակ) *ազազիլ* «դոշաղ, կրակի կտոր մարդ» բառը նույն *ազազ* կրկնված արմատից է (-իլ վերջածանցի համար հմմտ. *մաթ-իլ*, *որջ-իլ*, *տորմ-իլ*, *գոռել* և այլն) և ոչ թե եբրայերեն *ազազայել/ազազել* ('azāzēl) ինչ-որ «անապատներում բնակվող մի չար ոգի» բառից:⁵⁰

Մասիսի խորքում թաքնված կրակի անձնավորում աստվածության «չար կրակ» հատկանիշի հիման վրա է ձևավորվել «Վիպասանք»-ի չար, աշխարհավեր Արտավազդի կերպարը՝ մերձեցված Նեոի կերպարին, իսկ նրա «բարի կրակ» հատկանիշի հիման վրա է ձևավորվել բարի, ազատարար Արտավազդի կերպարը՝ հետագայում մերձեցված հեթանոս հայերի արեգակն ու կրակն անձնավորած Միհր աստծու կերպարին:

ГОРА МАСИС И МИФ ОБ АРТАВАЗДЕ (ИЗ ИСТОРИИ АРМЯНСКО-ШУМЕРСКИХ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫХ ВЗАИМОСВЯЗЕЙ)

____*Резюме*____

____*С.Петросян*____

Согласно древнеармянскому мифу Артавазд был пригвожден в горе Масис (Арарат). По одному варианту мифа Артавазд-герой доброго нрава, по другому – он злой дух. По первому, когда-то он высвободится, овладеет миром и принесет справедливость. По второму – он положит конец миру. Чтобы Артавазд не вырвался, каждый кузнец должен по воскресеньям трижды ударить молотом по наковальне и этим укрепить цепи Артавазда. Прозвище Артавазда *Шидар/Шитар* (<շիթ «пламя» + суфф. ւն) объясняет, почему в мифе он выступает двойственным характером. Дело в том, что прототип Артавазда является олицетворением огня как внутри вулканической горы, так и на вершине тучевой, молниеносной горы.

⁴⁷ ՀԱԲ, հ. III, էջ 125:

⁴⁸ Նույն տեղում, հ. I, էջ 82:

⁴⁹ Նույնը:

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 81:

Один из прототипов шумерского бога подземного царства - Нергала формировался в горной стране и также являлся олицетворением огня. Не случайно, что на одной из старовавилонских печатей Нергал изображен на горе. У шумеров, жителей низменной страны, Нергал стал олицетворением уже палящего солнечного огня, т.е. сохранил черты огненного бога, не став солнечным богом вообще. В дальнейшем прототип Артавазда претерпел изменения под влиянием образов злого духа *Нера* (Ներս<и.-е. *ner- “внутри, внутренний”, “вниз, нижний”. ср. Nergal<*ner-gal, где шумер. gal “большой”) и солнечно-огненного бога Михра-Митры.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Պետրոսյան Մարգի Գարեգինի - պ.գ.դ., ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական

հետազոտությունների կենտրոնի առաջատար գիտաշխատող,

Մ. Նալբանդյանի անվ. ԳՊՄԻ պատմության եւ իրավունքի սմբիոն,

Email: Vahe1996@mail.ru